

Тема козацьких клейнодів та інших національних символів надзвичайно цікава й важлива як з наукової, так і виховної точок зору. Тому питання про українську військову символіку потребує подальшого вивчення і аналізу архівних матеріалів і музейних фондів зарубіжних країн, зокрема Польщі, Швеції, Туреччини, Росії.

1. Смолій В., Ткаченко В., Якимович Б. Історична довідка про розвиток української національної символіки. – К.: Знання, 1990. – С. 28.
2. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К., 1990. – Т.2. – 557 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.9. – Ч.1. – 869 с.
4. Указ Президента України “Про відродження історико-культурних та господарських традицій українського козацтва” // Військо України. – 1995. – № 1-2. – С. 19-20.
5. Муравйов О. Символи влади, обов’язку, відповідальності // Народна армія. – 2002. – 9 січня.
6. Військова символіка України. Наруканні знаки (1992-1999 рр.). – К.: Центральний музей ЗС України, 2000. – 72 с.
7. Слободянюк М. Символіка найстаршого військового формування Збройних Сил України // Знак. – 1991. – № 19. – 18 с.
8. Муравйов О. Нова символіка українського війська // Військово-історичний альманах. – 2001. – № 2. – С. 110-115.
9. Курбангалієв І. Традиції відроджуються // Військо України. – 1996. – № 1-2. – С.13.
10. Клейноди України: з історії державної і національної символіки. Комплект з 33 кольорових художніх листівок. – К., 1991. – 33 с.
11. Ситий І. Печатка Генерального військового суду // Знак. – 1997. – № 14. – 18 с.
12. Українська національна символіка: історія, традиції, сучасність. – К., 1993.

Н.Ф. Паламарчук, Л.Р. Ігнатова

УДК 94(477)“13/15”

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Розглядається процес приєднання українських земель до Великого князівства Литовського, а у подальшому і до Речі Посполитої. Аналізуються особливості державного устрою Великого князівства

Литовського, статусу у ньому українських земель, а також зміни, які відбулися після приєднання їх до Польської держави.

Рассматривается процесс присоединения украинских земель к Великому княжеству Литовскому, а в дальнейшем и к Речи Посполитой. Анализируются особенности государственного устройства Великого княжества Литовского, статуса в нем украинских земель, а также изменения, произошедшие после присоединения их к Польскому государству.

In clause the process of connection of the Ukrainian grounds to Great principality Lithuanian, and further and to Rich Pospolita is considered. The authors show features of the state device Great principality Lithuanian and status in it of the Ukrainian grounds, and as the changes which have occurred after connection them to the Polish state.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, автономія, польсько-литовські унії, Польське королівство, Річ Посполита.

Виходячи зі специфічних проблем викладання курсу “Історія України” у вищих навчальних закладах, автори статті вважають за доцільне більш детально проаналізувати окремі історичні події, в тому числі і щодо державного устрою українських земель в різні періоди української історії.

Історія формування українського державотворення має складний і суперечливий характер. З часів існування Київської Русі на українських землях склалася специфічна державна структура, яка в подальшому була успадкована Галицько-Волинським князівством. Проте втрата українськими землями самостійності і входження їх до складу інших держав мали негативний характер. Сам процес інкорпорації пройшов дуже складний шлях і мав для України здебільшого негативний характер. Але не завжди зміна державного устрою на приєднаних землях відбувалася кардинально. Були періоди, коли приєднані українські землі не тільки певний час зберігали свою державну структуру, а й впливали на державний устрій країни, до складу якої увійшли.

До того ж актуальність теми підкріплюється намаганням сучасних політичних сил удосконалити державну систему незалежної України, хоча не завжди це прагнення базується на аналізі історичної практики державотворення. Саме осмислення та оцінка процесу становлення української державності, зміни статусу українських земель у складі різних держав, а також взаємовплив державотворчих процесів

дають можливість оцінити не лише події минулого, але й висвітлити проблеми сьогодення.

Питання про статус українських земель у складі інших держав достатньо широко висвітлене в історичній літературі, водночас оцінка цих подій не завжди є однозначною. Автори статті намагаються проаналізувати та узагальнити наявні в історичній літературі погляди на цю проблематику. Використовуючи широке коло джерел, автори також ставлять за мету представити узагальнюючі висновки стосовно статусу українських земель у складі Великого князівства Литовського та втрати цими землями основних ознак державного устрою в процесі зближення Литви та Польщі.

У XIII ст. на північних кордонах Галицько-Волинської держави остаточно сформувалася Литовська феодальна держава. Вона багато в чому перейняла державну організацію руських князівств, стала на шлях запровадження християнства, мови, правових звичаїв руського народу. Скориставшись послабленням Галицько-Волинської Русі, Литва почала поступово поширювати свою владу на сусідні території. В 50-х рр. XIV ст. тривало поширення литовського впливу на Волинь і Подніпров'я, в результаті якої зазначені території, а також Чернігово-Сіверщина, були приєднані до Литви. Характерно, що цей процес проходив майже без збройної боротьби, криваві сутички відбувалися лише з татарами, які розглядали ці землі як сферу власного впливу.

Литовці здобули прихильність місцевого населення тим, що воювали з татарами, виганяючи їх з України, та дотримувались місцевих звичаїв, мови, релігії. “Ми старини не чіпаємо і новини не вводимо”, – проголошували вони. І справді, місцеве управління, організація влади галицьких та волинських князів, норми права, устрій земель певний час залишались без змін.

Остаточне формування Литовсько-Руської держави відбулося у другій половині XIV ст. В 1362 р. (за вісімнадцять років до Куликовської битви) литовсько-українське військо в битві на р. Сині Води (притока Південного Бугу) розбило загони татарських ханів, в результаті чого до Литовського князівства відійшло Поділля. Таким чином, крім власне Литви, кордони Русько-Литовського князівства стали окреслюватись білоруськими землями, Правобережною Україною і Чернігово-Сіверщиною. Після приєднання земель колишньої Південно-Західної і Західної Русі Литовське князівство перетворилось на велику феодальну державу, в якій понад 90 % населення складали українська та білоруська народності.

Чи була Русько-Литовська держава спадкоємницею Київської та Галицько-Волинської Русі? Вчені та дослідники по-різному оцінюють її місце серед різних форм державності українського народу. Одні з них взагалі замовчують факт існування такої держави (як між іншим, і Галицько-Волинського князівства). Інші (Н.Полонська-Василенко, О.Субтельний, С.Юшков, К. Софроненко) схильні вбачати у приєднанні українських земель до Литви м'який процес їх "включення", "входження". Автори посібника "Історія держави та права України" В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик, навпаки, вважають, що литовські правителі переслідували загарбницькі цілі, зберігаючи устрій на захоплених землях доти, доки це не суперечило їхнім інтересам. Очевидно цю проблему слід розглядати у різних хронологічних відрізках по-різному.

Звичайно, якийсь певний час руські князівства (землі) у складі Литви зберігали свою автономію. Литовці називали цю державу Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, що найповніше відповідало національному й територіальному складу нової держави. У складі спільного державного утворення Україна відновила адміністративно-територіальний устрій, типовий для Київської Русі. Вся територія України була поділена на удільні князівства, що по суті являли собою автономні державні утворення. На чолі князівства були поставлені представники переважно великокнязівської литовської родини. Це була своєрідна подяка української аристократії литовському князю за визволення українських земель. У невеликих уділах до влади прийшли українські князі. Таким чином, національна знать залишилася відсунутою від влади тільки на вищих щаблях управлінської системи. Великий литовський князь зобов'язувався "давати оборону" князям руської землі, а вони, у свою чергу, обіцяли йому "покору". Такі ж васальні відносини залишалися і в тому випадку, коли замість місцевого руського князя управителем землі ставав родич чи ставленик литовського князя. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого князя, присягали йому на вірність, давали щорічну данину, виступали у військові походи. Також вони складали великокнязівську раду й брали участь у вирішенні найважливіших державних питань. Удільні князі мали фактично необмежену владу на місцях – на власний розсуд розпоряджалися землями й доходами, привласнювали мито, карали й милували. Кожен удільний князь мав своїх васалів з місцевих князів і бояр. Для поповнення війська князі мали право переводити в бояри представників інших станів, у тому числі й заможних міщан та селян. При цьому вони звільнялися від

різноманітних повинностей і були зобов'язані відбувати військову службу. За це бояри діставали земельні наділи, як на помістному, так і на вотчинному праві. Литва ще не мала достатньо підготовленого апарату для здійснення функцій управління приєднаними князівствами. Тому на місцях залишилися старі органи влади. В рамках литовсько-руського об'єднання українські землі зберігали важливі елементи своєї державності: територію, суспільно-політичну організацію, військо, фінанси, судову систему, податки тощо.

Іншою була ситуація на тих українських землях, які перейшли під владу Польщі – Галичини, Поділля, Холмщини, Підляшшя. На відміну від литовського уряду, який визнавав вищий розвиток руської культури, польський дивився на неї зверхньо. Українська шляхта, яка могла захистити українські інтереси, втратила права самоврядування і була обмежена в правах, на відміну від польської шляхти. Під тиском цих обмежень вона втратила своє значення і згодом злилася з польською шляхтою.

В другій половині XV ст. зникають рештки колишнього руського устрою. Переважна частина боярства приймає польську культуру. Руський характер зберігають лише селяни, дрібне міщанство та духовенство.

Після укладення трьох польсько-литовських уній (угод про політичний союз, який тривав понад сто вісімдесят років), історія Литовсько-Руської держави повернула на зовсім інший шлях, а відтак – іншого характеру набувало підпорядкування українських земель польсько-литовській короні. Залишаючись феодальною державою, вона змінює внутрішню форму, режим правління стає все жорстокішим, а влада чужинською.

Першою унією була Кревська унія 1385 р. Відповідно до неї великий литовський князь Ягайло, одружившись з польською королевою Ядвігою, став королем Польщі. Він зобов'язався прийняти католицизм і зробити його державною релігією на своїй батьківщині. Литовські, українські та білоруські землі приєднувались до Польського королівства. Кревська унія зміцнила позиції Польщі та Литви у їх протистоянні німецьким рицарям і Московській державі, але разом з тим вона відкрила Польщі шлях до повного загарбання територій, споконвічно заселеними русинами-українцями.

Наступним кроком до зближення Литви та Польщі стало укладення (1413 р.) нової унії, яка урівняла в правах польську та литовську шляхту. Остання одержала від короля нові великі привілеї, землі, входила в родинні зв'язки з польською знаттю, масово переходила

в католицьку віру. Українські та білоруські феодали також більше дбали про власне благополуччя, ніж про інтереси народу та держави. Унія збільшила розрив між католицькою і православною знаттю, покатоличені українські феодали все частіше переходили до стану свого колишнього противника. Польща встановлювала дедалі суворіший контроль над управлінням литовськими, українськими та білоруськими землями. І все ж обидві держави ще зберігали свій суверенітет, хоча Литовсько-Руське князівство все сильніше відчувало свою васальну залежність від сусіда.

У 1569 р. в результаті підписання Люблінської унії утворилася держава – Річ Посполита. Протягом XV-XVI ст. Польське королівство перетворилось на шляхетську республіку. Влада короля обмежувалась сеймом, що складався з сенату, в якому засідали магнати (великі землевласники) та представники королівської адміністрації, і палати послів (складалась з посланців сеймиків – органів самоврядування феодалів воєводств). Виборному королю заборонялось приймати важливі рішення без згоди сейму.

Важливими внутрішніми факторами підтримки польсько-литовської унії були:

- прагнення української, білоруської, литовської шляхти мати рівні привілеї з польською та обмежити сваволлю магнатів;
- бажання полегшити свою військову повинність, яку приходилось відбувати у формі “посполитого рушення”.

У Польщі ж переважало наймане військо, на утримання якого сплачувався спеціальний податок – “кварта”, тому воно й здобуло назву “кварцяне”. Унії чинили опір литовсько-руські магнати, які не бажали обмеження своїх прав, привілеїв та земельних володінь. Проте їх опозиція виявилась недостатньо сильною, щоб не допустити здійснення унії.

Крім внутрішньополітичних, були ще й зовнішньополітичні фактори, які спонукали польсько-литовські правлячі кола до державного об'єднання. У першій половині XVI ст. війни між Литвою та Московським царством тривали одна за одною. У 1513 р. Литва втратила Смоленськ, а у 1563 р. – Полоцьк. На боці Москви воювали Швеція та Данія. Становище Литви стало критичним. Велике князівство Литовське потребувало значної фінансової та військової допомоги. Перша спроба підписати унію у 1563 р. не мала успіху. Литовська делегація, що прибула на польський сейм, дізнавшись про поразку московитів на р. Улі, полишила переговори. Але вже у

1568 р. нова делегація Великого князівства Литовського прибула на Люблінський сейм.

10 січня 1569 р. відкрилось засідання об'єднаного сейму, на якому розгорілися суперечки між противниками та прихильниками унії. Прагнучи зберегти широку автономію Великого князівства Литовського, не погоджуючись з проектом унії, запропонованим польською стороною, литовські, українські та білоруські магнати таємно покинули сейм з метою зібрати шляхетське ополчення для боротьби за свої права. Серед них були Микола Радзівіл, Костянтин Острозький, Ян Ходкевич, Євстафій Волович. Але дрібна шляхта не підтримала князів, натомість підтримала польського короля.

У 1569 р. король Сигізмунд-Август видав універсали про приєднання до королівства Підляшшя та Волині. Литва, ослаблена Лівонською війною, не змогла чинити опір таким загарбницьким діям. Тоді король видав ще один універсал про приєднання до Польщі Київщини та Брацлавщини. Щоб задобрити шляхту цих земель та привернути її на свій бік, вона урівнювалась у правах та привілеях з польською шляхтою. Перелякавшись можливості втрати своїх володінь і прав, українські магнати повернулись на сейм і склали присягу Польській короні.

У 1569 р. депутати Великого князівства Литовського склали присягу на вірність державній унії та підписали акт про неї. Так утворилась держава Річ Посполита (дослівно з польської – “спільна справа”) з виборним королем, спільним сеймом, спільною казною і монетою, єдиною зовнішньою політикою. Литва зберегла обмежену автономію у місцевому самоуправлінні, організації війська, у судочинстві.

Майже всі українські землі в литовську автономію вже не входили (крім Берестейщини та Пінщини), а увійшли до складу Польщі і були включені до шести воєводств: Руського (з центром у Львові), Белзького, Волинського (з центром у Луцьку), Київського, Подільського (з центром у Кам'янці), та Брацлавського (з центром у Брацлаві). Воєводство очолював воєвода, який призначався довічно із магнатів. Посада воєводи надавалась як винагорода за службу. Ще однією територіально-адміністративною одиницею були староства, очолювані старостами, що призначались польським королем довічно і мали величезну судово-адміністративну владу. Функцією старост був нагляд за виконанням судових вироків, забезпечення інтересів шляхти, польського уряду. На степових окраїнах – південній Київщині та на Поділлі – поряdkували коронні старости з широкими

адміністративними й судовими повноваженнями. Усього таких старост було вісім.

Люблінська унія стала подією величезної політичної ваги, що мала для долі України досить суперечливі наслідки. Вона сприяла:

- посиленню польського засилля на українській землі, руйнівному наступу католицизму;
- наростанню соціальної напруги, ополяченню тогочасної української еліти.

Після Люблінської унії Україна зазнала потужної польської експансії.

Організованій державі з агресивною шляхтою, освіченим і заможним міщанством, церквою, що твердо й не поступливо провадила свою політику, українське суспільство могло протиставити надто слабкі сили. Українські землі, на відміну від литовських, не забезпечили собі окремий статус у політичній, соціально-правовій системі нової держави. На українську територію поширювалися через Польщу нові форми соціального та правового життя, у тому числі принципи корпоративної організації суспільства, шляхетської демократії, міського самоврядування тощо.

Разом з тим слід зауважити, що унія 1596 р. мала для України й певне прогресивне значення: вперше за довгий час українські землі об'єдналися в одній, хоч і ворожій українцям державі. Київ і Львів поступово ставали всеукраїнськими центрами духовності і культури.

Безумовно, позитивними наслідками унії було також залучення українських земель до орбіти західноєвропейської культури, могутній спалах культурно-освітнього руху, який вперше об'єднав представників усіх станів і започаткував народження українського народу як усвідомленої спільноти.

Таким чином, два століття перебування у складі Литовсько-Руської держави загалом мали позитивне значення для людності України. Бо хоч національно-політичне життя й не могло розгорнутись у всій повноті, Велике Литовське князівство все ж розвинулось на основі традицій Київської Русі. Фактична влада на українських землях належала українським панам – нащадкам руських князів і бояр, які до того ж мали значний вплив на політику Литви. Литовські статuti, збірник законів держави, базувалися на законах Київської Русі. Все діловодство і судочинство велось “руською” (українсько-білоруською) мовою. Український характер зберегли й міста, управління в яких також мало національний характер. Православна

церква, тісно пов'язана з життям суспільства, довго займала у Великому князівстві провідне становище й успішно протистояла католицизму, що проникав у Литву. Усі ці обставини давали українцям підстави вважати, що вони живуть у власній державі і, що вони рівні іншим народам.

Включення ж українських земель до складу Польського королівства кардинально відрізнялося від їхнього становища у складі Великого князівства Литовського. Всі процеси державотворення, які були притаманні Польщі, автоматично переносилися на українські землі. Причому ці зміни стосувалися не тільки державного, але й соціального, релігійного та національного розвитку. Як наслідок, українські землі у складі Речі Посполитої не мали жодних ознак власної державності, український народ був поставлений на межу виживання. Така політика Польщі щодо українських земель призвела невдовзі до цілої низки козацько-селянський повстань, а пізніше до національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького та ще однієї спроби відновлення української державності.

1. Винокур О., Трубочанінов С. Давня і середньовічна історія України. – К.: Глобус, 1996. – 224 с.

2. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – 240 с.

3. Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. – К., 1991.

4. Дзюба О.М., Довбищенко М.В., Ісаєвич Я.Д., Кром М.М., Лепявин С.А., Лепявко С.А. Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К.: Україна, 1997. – 272 с.

5. Калиновський В.С., Кузьминець А.В. Історія держави і права України – К., 2003. – 448 с.

6. Крип'якевич І. Історія України. – К., 1990. – С. 119-182.

7. Смолій В.А., Кульчицький С.В., Майборода О.М. Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.

8. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою // Україна крізь віки. В 15-ти тт. / НАН України; Інститут археології; В.А. Смолій (ред.). – Т.6. – К.: Альтернативи, 1998. – 319 с.

9. Терлюк І.Я. Литовські Статути та їх застосування в Україні. – Львів, 1991.

10. Українські землі у складі Великого князівства литовського. Брестська церковна унія. Виникнення козацтва (XV-XVII ст.) // Король В. Історія України. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2005. – С. 68-73, 76-79, 84-86.

11. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.

12. Яковенко Н.М. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. №3. – С. 77-85.

13. Яковенко Н.М. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

14. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 247 с.

Н.І.Ольхіна

УДК 94(477) “18”–05

КОСТОМАРОВ ЯК ІСТОРИК ХРИСТИЯНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Представлено історіографічний аналіз праць М. Костомарова, в яких окреслено місце і роль козацтва та Запорізької Січі в історії України. Визначається внесок вченого у дослідження наукової проблеми козацтва.

Представлен историографический анализ работ Н.Костомарова, в которых определены место и роль казачества, Запорожской Сечи в истории Украины. Определяется вклад ученого в исследование научной проблемы казачества.

The author of the article had made had made an attempt to analyze the works of M.Kostomarov, where he tried to find a place and role of kozatstvo and Zaporiz'ka Sich in Ukrainian history. It's made a description of topics researched by expert during all his life.

Ключові слова: М.Костомаров, козацтво, історіографія.

У статті робиться спроба проаналізувати праці М.Костомарова, в яких він окреслив місце і роль козацтва та Запорізької Січі в історії України. Характеризується внесок ученого в дослідження проблеми, що цікавила його як фахівця протягом усього життя і яку він розробляв як історик, етнограф, письменник. Історіографічний огляд винесеної у заголовок статті теми вказує на те, що доробок Костомарова, присвячений українському козацтву, залишив небайдужими багатьох дослідників – В.Антоновича, В.Семевського, М.Драгоманова, Д.Дорошенка, М.Грушевського, Ю.Пінчука, Є.Шаблювського та ін. Однак, жоден з науковців не ставив перед собою задачу спеціально